

Examining the Concept of Development in the Thought of Ali Shariati

Gholamreza Jamshidiha¹ , Mohammad Reza Hosseini² , and Hadi Zamani³

1. Professor of Muslim Social Science, Faculty of Social Sciences, University of Tehran, Tehran, Iran. Email: gjamshidi@ut.ac.ir

2. Associate Professor, Department of Sociology, Ayatollah Borujerdi University, Borujerd, Iran. Email: m.hosseini@abru.ac.ir

3. PhD student of Sociology, University of Tehran, Kish International Campus, Kish, Iran. (Corresponding Author). Email:

hadizamani1404@yahoo.com

Article Info

Article type:

Research Article

Article history:

Received: 25 August 2025

Received in revised form: 21 October 2025

Accepted: 04 December 2025

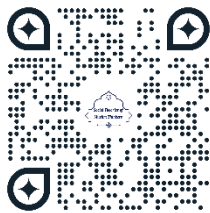
Published online: 21 March 2026

Keywords:

Ali Shariati; Critical Consciousness; Critical Pedagogy; Endogenous Development; Sustainable Development.

ABSTRACT

This study analyzes the concept of development in the thought of Dr. Ali Shariati and examines the fundamental components of his development model. It addresses two main questions: first, whether development constitutes a central concern within Shariati's intellectual system; and second, what the main components of his development model are? A qualitative and interpretive methodology is employed, using content analysis and comparative analysis. Shariati's works were examined and key concepts extracted and analyzed in comparison with classical and contemporary theories of development sociology. Findings indicate that Shariati conceptualizes development as an endogenous, culturally grounded, and human-centered process. His model is structured around two main axes: cultural-spiritual development and economic-structural development. The cultural axis includes critical consciousness, critical dialogue, critical pedagogy, intellectual solidarity, and the rule of law. The economic-political axis involves political organization, material infrastructure, enlightened leadership, committed governance, and responsible intellectual elites. The analysis demonstrates that cultural factors occupy a more fundamental position in Shariati's framework, while development emerges as a dialectical process between cultural consciousness and socio-political structures. This model provides a normative and analytical framework for sustainable and human-centered development.

Cite this article: Jamshidiha, Gh., Hosseini, M.R., and Zamani, H. (2026). Examining the Concept of Development in the Thought of Ali Shariati. *Social Theories of Muslim Thinkers*, 16(1); 55-72. <https://doi.org/10.22059/jstmt.2025.401274.1821>

© Author(s) retain the copyright.

Publisher: University of Tehran Press.

DOI: <https://doi.org/10.22059/jstmt.2025.401274.1821>

Introduction

Development theory has traditionally been dominated by Western paradigms emphasizing economic modernization and institutional rationalization. In contrast, Ali Shariati proposes a culturally rooted and ethically oriented model that integrates historical consciousness, spiritual awakening, and collective agency. This study investigates whether development is a central category in Shariati's thought and how his intellectual system reconstructs its meaning beyond conventional development theories.

Research Method

This research adopts a qualitative–interpretive design based on thematic content analysis and comparative critique. Primary sources include Shariati's major works such as *Ummah and Imamate*, *Return to Self*, *Islamology*, *Religion vs. Religion*, *What Is to Be Done?*, *History of Civilization*, *Hussein: Heir to Adam*, and *Fatemeh Is Fatemeh*.

These texts are analyzed alongside contemporary development theories, including modernization theory, dependency theory, Islamic development approaches, critical theory, and critical pedagogy.

Findings

Shariati's conception of development is multidimensional, encompassing economic, political, cultural, and spiritual dimensions. He emphasizes committed democracy, ethical leadership, and critical pedagogy as foundational mechanisms for social transformation.

Development, in his framework, is not reducible to material progress but is understood as a dialectical process linking thought and action in pursuit of human perfection. His anthropological vision, influenced by existentialist and monotheistic ideas, defines the human being as a free and responsible agent whose liberation is achieved through self-awareness and social justice.

Discussion and Conclusion

Shariati's developmental thought challenges dominant paradigms by foregrounding ethical responsibility, cultural authenticity, and collective agency. He advocates a guided form of democracy grounded in justice, awareness, and human dignity.

In this framework, intellectuals, media, and political institutions play a critical role in preventing corruption and fostering a socially and environmentally just society. Ultimately, Shariati's notion of endogenous and sustainable development emerges as a central concept that offers a normative guide for policymaking, resource distribution, and social self-reliance.

Author Contributions: All authors contributed equally to the conceptualization of the article and writing of the original and subsequent drafts.

Funding: This research received no external funding.

Ethical Considerations: The authors avoided data fabrication, falsification, and plagiarism, and any form of misconduct.

Data Availability Statement: Data available on request from the authors.

Informed Consent Statement: Not applicable.

Conflicts of Interest: The authors declare no conflicts of interest in this study, and all authors have read the manuscript and agreed to its publication.

Declaration of AI Use: The authors have used no artificial intelligence tools.

Acknowledgements: The authors would like to thank anonymous reviewers for their valuable suggestions in manuscript revision.

بررسی مفهوم توسعه در اندیشه‌های علی شریعتی

غلامرضا جمشیدیها^۱ , محمدرضا حسینی^۲ و هادی زمانی^۳

۱. استاد گروه علوم اجتماعی اسلامی، دانشکده علوم اجتماعی، دانشگاه تهران، تهران، ایران. رایانامه: gjamshidi@ut.ac.ir

۲. دانشیار، گروه جامعه‌شناسی، دانشکده علوم انسانی، دانشگاه آیت‌الله بروجردی، بروجرد، ایران. رایانامه: m.hosseini@abru.ac.ir

۳. دانشجوی دکتری جامعه‌شناسی، پردیس بین‌المللی کیش، دانشگاه تهران، تهران، ایران. (نویسنده مسئول). رایانامه: hadizamani1404@yahoo.com

چکیده

اطلاعات مقاله

این پژوهش با هدف واکاوی مفهوم توسعه در اندیشه‌های علی شریعتی، به بررسی عناصر بنیادین مدل توسعه‌ای او می‌پردازد و به دو پرسش اصلی پاسخ می‌دهد: نخست، آیا شریعتی در منظومه فکری خود توسعه‌محور بوده است؟ دوم، مهم‌ترین مؤلفه‌های مدل توسعه‌ای او کدام‌اند؟ رویکرد پژوهش کیفی و تفسیری است و به روش تحلیل مضمون و تحلیل تطبیقی آثار او بررسی و مفاهیم کلیدی استخراج شدند. یافته‌ها در قالب جدول تطبیقی با نظریه‌های جامعه‌شناسی توسعه تنظیم شدند. نتایج نشان داد شریعتی توسعه را فرایندی درون‌زا، فرهنگ‌محور و متکی بر توانمندسازی انسان می‌داند. مدل توسعه‌ای او بر دو محور اصلی استوار است: توسعه فرهنگی-معنوی و توسعه اقتصادی. در محور فرهنگی، مؤلفه‌هایی مانند آگاهی نقادانه، گفتگوی نقادانه، ائتلاف نقادانه، پداگوژی نقادانه و حاکمیت قانون نقش‌آفرین‌اند و در محور اقتصادی، سازمان سیاسی، محیط فیزیکی، رهبری خردمندانه، دولت متعهد و روشنفکر مسئول به‌عنوان عناصر کلیدی مطرح می‌شوند. تحلیل نهایی نشان می‌دهد عوامل فرهنگی در اندیشه شریعتی نقش برجسته‌تری از سایر مؤلفه‌ها دارند و رابطه دیالکتیک این عناصر با ساختارهای اقتصادی و سیاسی، زمینه‌ساز شکل‌گیری مدلی پویا از توسعه پایدار است. این مدل در صورت توجه و بهره‌برداری می‌تواند الگویی راهبردی برای سیاست‌گذاران و مدیران اجرایی در مسیر توسعه انسانی و اجتماعی فراهم آورد.

نوع مقاله: مقاله پژوهشی

تاریخ دریافت: ۱۴۰۴/۰۶/۰۳

تاریخ بازنگری: ۱۴۰۴/۰۷/۲۹

تاریخ پذیرش: ۱۴۰۴/۰۹/۱۳

تاریخ انتشار: ۱۴۰۵/۰۱/۰۱

کلیدواژه‌ها:

آگاهی نقادانه، پداگوژی نقادانه، توسعه درون‌زا، دولت متعهد، روشنفکر مسئول، سازمان سیاسی.

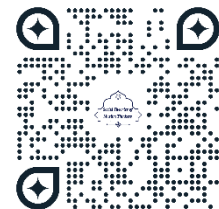
استاد: جمشیدیها، غلامرضا؛ حسینی، محمدرضا و زمانی، هادی (۱۴۰۵). بررسی مفهوم توسعه در اندیشه‌های علی شریعتی.

نظریه‌های اجتماعی متفکران مسلمان، ۱۶(۱): ۷۲-۵۵. <https://doi.org/10.22059/jstmt.2025.401274.1821>

© نویسندگان.

ناشر: انتشارات دانشگاه تهران.

DOI: <https://doi.org/10.22059/jstmt.2025.401274.1821>

مقدمه و بیان مسئله

دغدغه بسیاری از اندیشمندان در طول تاریخ رشد و پیشرفت کشور و ایجاد بستری امن از رفاه و آسایش برای زندگی همه افراد جامعه بوده است. در علم این موضوع با اصطلاح «توسعه پایدار» مطرح می‌شود.

«توسعه پایدار^۱ به عبارتی رایج در گفتمان توسعه معاصر تبدیل شده است. باین حال، علی‌رغم فراگیری و محبوبیت عظیمی که در طول سال‌ها به دست آورده است، این مفهوم هنوز مبهم به نظر می‌رسد؛ زیرا بسیاری از افراد همچنان در مورد معنا و تاریخچه آن و همچنین آنچه در نظریه و عمل توسعه مستلزم و دلالت دارد، سؤالاتی می‌پرسند» (منسا و ریکارت کازادوال، ۲۰۱۹).

«جهان بینی نئوکلاسیک جریان اصلی، با تلفیق توسعه انسانی با رشد اقتصادی، آسیب بزرگی به سیاره و مردم وارد کرده است. این فرمول‌بندی محدود از توسعه انسانی، همراه با ظهور سرمایه‌داری مبتنی بر بازار، به روان و جامعه انسانی و همچنین محیط‌زیست آسیب شدیدی وارد کرده است. آرمان هنجاری انسان اقتصادی به عنوان یک بهینه‌ساز مستقل مطلوبیت، جامعه‌ای به شدت نابرابر ایجاد کرده است که انگیزه آن رقابت غیرانسانی است و در آن، ثروت زیاد با فقر مطلق هم‌زیستی دارد. (گرچی و همکار، ۱۳۸۳) توضیح داده است که چگونه نظریه اقتصادی با مشروعیت‌بخشیدن و ایدئال جلوه‌دادن رقابت و حرص و طمع سبب اثرات مخرب شده است؛ ویژگی‌هایی که کاملاً در تضاد با آرمان‌های اسلامی مانند همکاری و سخاوت هستند و تخیل اخلاقی ما را مسموم می‌کنند. بیماری‌هایی مانند «رقص ایدئولوژی و ثروت نابرابر» را می‌توان در انبوهی از مشکلات اجتماعی مانند نبود انسجام اجتماعی، نهادهای ناپایدار و سلامت ضعیف مشاهده کرد (Zaman & Qadir, 2018).

«در سال ۱۹۸۷، کمسیون براتلند گزارش خود را با عنوان «آینده مشترک ما» در تلاشی برای پیوند دادن مسائل توسعه اقتصادی و ثبات زیست‌محیطی منتشر کرد. در این راستا، این گزارش توسعه پایدار را توسعه‌ای می‌داند که «نیازهای زمان حال را بدون به خطر انداختن توانایی نسل‌های آینده برای تأمین نیازهای خود برآورده می‌کند» اگرچه این تعریف تا حدودی مبهم است، اما این مفهوم از توسعه پایدار با هدف حفظ پیشرفت و توسعه اقتصادی در عین محافظت از ارزش بلندمدت محیط‌زیست در نظر گرفته می‌شود. این مفهوم «چارچوبی برای ادغام سیاست‌های زیست‌محیطی و راهبردهای توسعه فراهم می‌کند» (Emas, 2015).

به بیان رفعت حسن، استاد دین و علوم انسانی در دانشگاه لویویل، «مردم در بیشتر جوامع و کشورهای اسلامی، دین اسلام را به عنوان یک ماتریس در نظر می‌گیرند و بیشتر مسائل زندگی خود را در چارچوب آن قرار می‌دهند» (Kakar, & Leghari, 2022) و بنابراین، در جامعه ایران نیز براساس همین اصل و با توجه به غنای آثار علمی جهان اسلام، بسیاری از متفکران دغدغه‌مند، مسائل روز جامعه را به سمت تحلیل و تطبیق مسائل روز جهانی از جمله توسعه از دریچه اسلام سوق داده‌اند. یکی از این متفکران علی شریعتی است که نقشی پررنگ در تغییرات اجتماعی نوین ایران داشته است. سخنرانی‌ها و آثار او شکل‌دهنده افکار بسیاری از سیاستمداران و کنشگران اجتماعی بوده است. با توجه به اینکه وضعیت سیاسی، اجتماعی، اقتصادی و زیست‌محیطی ایران اسلامی از دید بسیاری از اندیشمندان این حوزه‌ها در حال حاضر، نابسامان قلمداد می‌شود، این تحقیق به این موضوع می‌پردازد که آیا شریعتی دیدگاه‌های توسعه‌محور داشته و اگر چنین است، مهم‌ترین عناصر و مؤلفه‌های مدنظر او در این حوزه چه هستند و آیا می‌توان مدلی مشخص از آن ترسیم کرد.

مهم‌ترین هدف این تحقیق، بررسی مفهوم توسعه در اندیشه‌های علی شریعتی و دستیابی به مدلی نظری در این خصوص است. سؤالات این تحقیق عبارت‌اند از: آیا شریعتی در نگرش خود توسعه‌محور بوده و بر مفهوم پیشرفت و توسعه پایدار تأکید داشته است و آیا

^۱. Sustainable Development

می‌توان مدلی مشخص براساس رویکردهای نظری مطرح‌شده توسعه از دیدگاه‌های او استخراج کرد؟ در واقع عناصر و شاخص‌های این مدل نظری و روابط علی آن‌ها چگونه است؟

پیشینه تحقیق

در سطح جهانی، پژوهش‌های متعددی به بررسی مفهوم توسعه پایدار از منظر اسلامی پرداخته‌اند. بسول^۱ و همکاران (۲۰۲۲) در مقاله «دیدگاه اسلام در مورد پایداری محیط زیست: یک تحلیل مفهومی» به این نتیجه رسیدند که اصول توسعه پایدار، از جمله حفاظت از منابع طبیعی، مسئولیت اجتماعی و آموزش زیست‌محیطی، در قرآن و سنت پیامبر اسلام نهادینه شده‌اند. نویسندگان تأکید کردند که اسلام با ارائه الگوهای اخلاقی و عملی می‌تواند در حل بحران‌های محیط‌زیستی نقش‌آفرین باشد.

در مقاله «دیدگاه اسلامی در مورد توسعه پایدار (ahmad, 2025) نیز به مبحث توسعه پایدار به‌عنوان مفهومی ریشه‌دار در آموزه‌های اسلامی پرداخت. این مقاله با استناد به مقاصد شریعت، بر ضرورت هماهنگی میان فعالیت‌های انسانی و حفظ تعادل اجتماعی، اقتصادی و طبیعی تأکید دارد. نویسندگان نتیجه گرفت که توسعه پایدار اسلامی، فرصتی برای بازتعریف رابطه انسان با محیط و جامعه است.

همچنین دنگور^۲ (۲۰۲۳) در مطالعه «توسعه پایدار: دیدگاه‌های اسلامی و اجرا» با بررسی دیدگاه‌های فعالان محیط‌زیست مسلمان و دولت‌های اسلامی دریافت که اصول توسعه پایدار در نهادهای تاریخی اسلام مانند وقف، زکات و عدالت اجتماعی ریشه دارند. او نتیجه گرفت که توسعه پایدار اسلامی، هم‌راستا با اهداف جهانی سازمان ملل، اما با چارچوب ارزشی خاص خود قابل تحقق است.

در سال‌های اخیر در ایران نیز پژوهش‌های متعددی به بررسی نسبت میان دین و توسعه در اندیشه متفکران مسلمان از جمله علی شریعتی پرداخته‌اند. نوذری (۱۳۹۴) در «نقد و بررسی آرا و اندیشه‌های متفکران مسلمان درباره رابطه میان دین و توسعه»، سه رویکرد اصلی را معرفی کرد: تعارض (سید حسین نصر)، تمایز (مصطفی ملکیان) و تکمیل (علی شریعتی). او نتیجه گرفت که شریعتی توسعه را نه در تقابل با دین، بلکه در امتداد رسالت دینی و اجتماعی انسان می‌بیند و آن را در بستر جامعه توحیدی معنا می‌کند.

جمشیدپها و نوذری (۱۳۹۰) در بررسی «الگوی پیشرفت اسلامی-ایرانی از منظر شریعتی» مفهوم توسعه درون‌زا و بومی را در نگرش او مطالعه کردند و نتیجه گرفتند که «شریعتی از الگوی پیشرفت غربی انتقاد می‌کند. او می‌کوشد با توجه به لایه‌های معرفتی و فرهنگی در جامعه ایران و برای حل مسائل و تأمین نیازهای آن، الگوی پیشرفت جدیدی بنیان گذارد. در این راستا راه برون‌رفت از محدودیت‌های موجود در الگوی پیشرفت غرب را انکار فن و عقل‌ابزاری نمی‌داند، بلکه راه‌حل را در تدوین الگوی پیشرفت جدیدی می‌داند که علاوه بر خرد ابزاری، سایر ابعاد عقل را که اسلام بر آن‌ها مهر تأیید زده است به رسمیت بشناسد. در این الگو همچنین توجه به تاریخ و فرهنگ هر جامعه مبنا قرار می‌گیرد.

همچنین در «تحلیل ابعاد معرفتی جامعه توحیدی در اندیشه علی شریعتی» به تبیین مناسبات اجتماعی، اقتصادی و سیاسی در چارچوب جهان‌بینی توحیدی پرداخته و مشخص شد مفاهیمی مانند عدالت اجتماعی، مسئولیت‌پذیری و خودآگاهی جمعی در اندیشه شریعتی، با ارکان توسعه پایدار هم‌راستا است و می‌توان آن را نوعی «توسعه معنوی و مسئولانه» تلقی کرد (زائری، ۱۳۹۳).

جهانی‌نسب (۱۳۸۷) در پایان‌نامه «بررسی توسعه فرهنگی در آرا و اندیشه‌های دکتر علی شریعتی» بر نقش فرهنگ در مفهوم توسعه در اندیشه‌های شریعتی تأکید کرد. در این مطالعه، توسعه از دیدگاه او رویکردی بومی و درون‌زا عنوان شده که بر سه اصل خودباوری فرهنگی، تصفیه و پالایش منابع فرهنگی و ارتباط آگاهانه با فرهنگ‌ها و تمدن‌های دیگر استوار است.

^۱. Labeeb Bsoul

^۲. Suleman Dangor

رفیعی (۱۳۸۳) نیز در مقاله «شریعتی؛ الگوی آرمانی توسعه و تجلی در قانون اساسی سال ۱۳۵۸» به این نتیجه رسید که مجموعه کارهای شریعتی و مخصوصاً واپسین نوشته‌های او تبلور یک الگوی توسعه برای جامعه ایران است. وجه تمایز این تحقیق با سایر مطالعات یادشده استخراج عناصر و مؤلفه‌های توسعه پایدار از نگرش علی شریعتی و تدوین مدلی مفهومی براساس آن است تا تکمیل‌کننده مطالعات ارزشمند گذشتگان قرار گیرد.

چارچوب نظری تحقیق

مکتب نوگرایی^۱

توسعه در این مکتب به‌مثابه گذار از سنت به مدرنیته تعریف می‌شود. شاخص‌های آن شامل رشد اقتصادی، صنعتی شدن، آموزش و نهادهای مدرن است و نظریه‌پردازان اصلی عبارت‌اند از: والت دلبیو. روستو^۲: نظریه مراحل رشد اقتصادی، از جامعه سنتی تا مصرف انبوه؛ دانیل لرنر^۳: نقش رسانه‌ها و نخبگان در تحول جوامع سنت، گونار میردال^۴: اهمیت آموزش و تحول نهادهای اجتماعی در توسعه (Furan, J. 2022).

نقد شریعتی به این مکتب: او مدرنیته را بدون عدالت و معنویت، توسعه‌ای ناقص می‌داند و خواهان مدرنیته‌ای با ریشه‌های توحیدی و بومی است.

مکتب وابستگی^۵

این مکتب، توسعه‌نیافتگی را نتیجه ساختارهای تحمیلی نظام سرمایه‌داری جهانی می‌داند. شاخص‌های آن شامل تقسیم جهانی کار و بهره‌کشی از کشورهای پیرامونی است. نظریه‌پردازان اصلی آن عبارت‌اند از: آندره گوندر فرانک^۶: توسعه یک گروه، توسعه‌نیافتگی گروه دیگر، ایمانوئل والرشتاین^۷: نظام جهانی سرمایه‌داری و موقعیت نابرابر کشورهای پیرامونی؛ فرانتس شورمن^۸: توسعه‌نیافتگی به‌عنوان پیامد طبیعی سیستم جهانی (سلیمی، ۱۳۹۱)

نقد شریعتی به این مکتب: هرچند او با نقد سرمایه‌داری هم‌داستان است، اما راه‌حل را در بازگشت به ریشه‌های فرهنگی و دینی می‌بیند، نه صرفاً در تقابل با غرب.

مکتب اسلامی توسعه

توسعه در این مکتب به‌مثابه رسالت انسانی در بستر جامعه توحیدی معنا می‌شود. شاخص‌ها شامل عدالت اجتماعی، خودباوری فرهنگی، و پالایش منابع سنتی است و نظریه‌پردازان مرتبط عبارت‌اند از: فضل‌الرحمن^۹: تفسیر اخلاقی و تاریخی از توسعه اسلامی (Ahmad, 2025)؛ سید حسین نصر: نقد مدرنیته و تأکید بر سنت‌های متافیزیکی اسلام (قمی، ۱۳۹۶)، فاروق احمد: توسعه پایدار در

1. Modernization Theory
2. Walt W. Rostow
3. Daniel Lerner
4. Gunnar Myrdal
5. Dependency Theory
6. Andre Gunder Frank
7. Immanuel Wallerstein
8. Frantz Schurmann
9. Fazlur Rahman

چارچوب مقاصد شریعت (Ahmad, n.d)؛ لیبب بسول و همکاران: تحلیل مفهومی پایداری زیست‌محیطی در اسلام (Bsoul et al., 2022).

نقد علی شریعتی به این مکتب: او توسعه را در امتداد دین می‌بیند، با تأکید بر امت وفادار، رهبری آرمانی و تلفیق سنت و فناوری.

مکتب پداگوژی انتقادی جماعت‌محور^۱

توسعه در این مکتب به‌مثابه کنش جمعی برای عدالت اجتماعی تعریف می‌شود. شاخص‌ها شامل آگاهی نقادانه، ائتلاف راهبردی و بازسازی روابط انسانی است. نظریه‌پردازان اصلی آن عبارت‌اند از: مارگارت لدویت^۲: توسعه جماعت‌محور و آموزش برای عدالت اجتماعی (Ledwith, 2011)؛ ویلکینسون و پیکت^۳: نابرابری اجتماعی منشأ بحران‌های روانی و بی‌اعتمادی (Ledwith, 2011)؛ پائولو فریره^۴: آموزش‌رهایی‌بخش، نقد «فرهنگ سکوت» و مشارکت مردمی (Freire, 1985).

نقد شریعتی به این مکتب: شریعتی نیز آموزش را ابزار رهایی می‌داند. آگاهی نقادانه در پداگوژی با بیداری تاریخی در اندیشه او هم‌راستا است. توسعه پایدار از نظر او نیازمند پالایش فرهنگی، کنش جمعی و سازمان‌دهی اجتماعی برای عدالت است.

مکتب انتقادی^۵

این مکتب با نقد مدرنیسم، لیبرالیسم و توسعه غربی، بر عدالت اجتماعی، آگاهی انتقادی و پیوند میان ساختارهای اجتماعی، فرهنگی و روانی تأکید دارد. نظریه‌پردازان اصلی آن عبارت‌اند از: آنتونی گیدنز: تحول اجتماعی از طریق محیط، سیاست و فرهنگ (Giddens, 2006)؛ و متفکران مکتب فرانکفورت اعم از: آدورنو، هورکهایمر، مارکوزه؛ نقد ساختارهای سلطه و مسئولیت روشنفکر (رشیدی و همکار، ۱۳۹۸).

نقد شریعتی به این مکتب: او روشنفکر را مسئول بیداری جامعه می‌داند؛ نه بی‌طرف، بلکه متعهد به حقیقت و عدالت. توسعه را پروژه‌ای چندلایه، اخلاقی و توحیدی می‌بیند.

تعریف مفاهیم کلیدی پژوهش

در این پژوهش، مفاهیم بنیادین توسعه، توسعه پایدار، جماعت، آگاهی نقادانه و خودباوری فرهنگی به‌عنوان عناصر اصلی چارچوب نظری مورد توجه قرار گرفته‌اند.

توسعه فرایندی چندبعدی است که شامل تحول در ساختارهای اقتصادی، اجتماعی، فرهنگی و سیاسی یک جامعه می‌شود. همان‌گونه که پیش‌تر هم ذکر شد، گیدنز در فصل «دگرگونی اجتماعی» کتاب جامعه‌شناسی خود، سه عامل محیط فیزیکی، سازمان سیاسی و عوامل فرهنگی را به‌عنوان محرک‌های اصلی این تحول معرفی می‌کند که در صورت تحقق، به دگرگونی‌های بنیادین در جامعه منجر می‌شوند (Giddens, 2006).

توسعه پایدار نیز نوعی از توسعه است که ضمن پاسخگویی به نیازهای کنونی، توانایی نسل‌های آینده را برای تأمین نیازهایشان حفظ می‌کند. این مفهوم را در سطح جهانی مطرح کرد و پژوهش‌هایی مانند بسول و همکاران (۲۰۲۲) و احمد (بی‌تا) نشان داده‌اند که اصول توسعه پایدار در آموزه‌های اسلامی نیز نهادینه شده‌اند، از جمله عدالت اجتماعی، حفاظت از منابع طبیعی و تعادل زیست‌محیطی.

¹. Critical Community-Based Pedagogy

². Margaret Ledwit

³. Wilkinson & Pickett

⁴. Paulo Freire

⁵. Critical Theory

جماعت نیز در چارچوب پداگوژی انتقادی، به مثابه بستر کنش جمعی، همبستگی اجتماعی و روابط انسانی تعریف می‌شود. مارگارت لدویت در کتاب نگرشی انتقادی به توسعه جماعت‌محور، جماعت را عنصر بنیادین توسعه می‌داند که در آن، اعتماد، مشارکت و عدالت اجتماعی شکل می‌گیرد (لدویت، ۱۳۹۷).

آگاهی نقادانه توانایی شناخت ساختارهای سلطه، نقد وضعیت موجود و اقدام برای تغییر است. پائولو فریره در کتاب آموزش رهایی‌بخش، این مفهوم را پایه تحول اجتماعی می‌داند و معتقد است آموزش باید انسان را از «فرهنگ سکوت» رها و به تفکر، گفتگو و کنش دعوت کند (Freire, 1985).

خودباوری فرهنگی یعنی باور به توانایی‌های درونی جامعه برای تعریف مسیر توسعه، بدون وابستگی به الگوهای تحمیلی غربی. شریعتی این مفهوم را یکی از ارکان توسعه بومی می‌داند و در آثار خود، بر پالایش منابع فرهنگی، بازگشت به سیره اهل بیت (س) و مقاومت در برابر استعمار فرهنگی تأکید می‌کند (شریعتی، ۱۳۸۸؛ جهانی نسب، ۱۳۷۶).

مفاهیم فوق، بنیان نظری پژوهش حاضر را تشکیل می‌دهند و در تلفیق با مکاتب توسعه، زمینه‌ساز طراحی الگویی بومی برای توسعه پایدار در اندیشه شریعتی خواهند بود. هریک از این مفاهیم، نه تنها در نظریه‌های جهانی ریشه دارند، بلکه در اندیشه اسلامی و تجربه تاریخی جامعه ایرانی نیز معنا و کاربردی خاص یافته‌اند. این تلفیق نظری، امکان بازتعریف توسعه را فراهم می‌سازد؛ توسعه‌ای که از دل فرهنگ، ایمان، و کنش جمعی برمی‌خیزد و با عدالت اجتماعی، آگاهی تاریخی و حفظ منابع معنوی و طبیعی هم‌راستا است (Ledwith, 2011; Freire, 1985; Bsoul et al., 2022; Giddens, 2006).

جدول ۱. تطبیق مکاتب نظری توسعه و بازتاب آن‌ها در اندیشه شریعتی

مکتب نظری	نگرش اصلی به توسعه	نظریه‌پردازان کلیدی	مؤلفه‌های کلیدی	ارتباط با اندیشه شریعتی
نوگرایی	گذار از سنت به مدرنیته	والت دلبو، روستو، دانیل لرنر و گونار میردال	رشد اقتصادی، صنعتی‌شدن، آموزش، نهادهای مدرن	نقد مدرنیته بدون عدالت؛ تأکید بر توسعه بومی و توحیدی
وابستگی	توسعه‌نیافتگی به مثابه ساختار تحمیلی	آندره گوندر فرانک، ایمانوئل والرشتاین و فرانتس شورمن	تقسیم جهانی کار، موقعیت پیرامونی، نابرابری ساختاری	نقد سلطه جهانی-تأکید بر خودباوری فرهنگی و مقاومت اجتماعی
توسعه اسلامی	توسعه به مثابه رسالت انسانی در جامعه توحیدی	فضل رحمان، سید حسین نصر، لیبیب بسول و همکاران و علی شریعتی	عدالت اجتماعی، پالایش فرهنگی، مقاصد شریعت، ارتباط آگاهانه با تمدن‌ها	توسعه در امتداد دین، امت وفادار، رهبری آرمانی، تلفیق سنت و فناوری
پداگوژی جماعت‌محور	توسعه به مثابه کنش جمعی برای عدالت	مارگارت لدویت، ویلکینسون و پیکت، پائولو فریره	آگاهی نقادانه، ائتلاف راهبردی، نقد نابرابری، بازسازی روابط انسانی	امت آگاه، بیداری فرهنگی، آموزش رهایی‌بخش، کنش اجتماعی برای عدالت
مکتب انتقادی	نقد مدرنیسم و لیبرالیسم؛ روشنفکر متعهد	آدورنو، هورکهایمر، مارکوزه و آنتونی گیدنز	نقد ساختارهای سلطه، پیوند اقتصاد و فرهنگ، آموزش برای آزادی	روشنفکر مسئول، نقد فرهنگ سکوت، توسعه به مثابه بیداری و رهایی

روش تحقیق

پژوهش حاضر نظری-تحلیلی است و هدف آن، واکاوی تطبیقی مکاتب نظری توسعه و تبیین مؤلفه‌های توسعه پایدار در اندیشه علی شریعتی با تمرکز بر نقد مدرنیته، بازسازی فرهنگی و کنش جمعی در بستر جامعه اسلامی است. رویکرد پژوهش کیفی و تفسیری است و به روش تحلیل مضمون و تحلیل تطبیقی، به بررسی مفاهیم کلیدی توسعه در مکاتب مختلف و بازتاب آن‌ها در اندیشه علی شریعتی

می‌پردازد. این رویکرد امکان استخراج مؤلفه‌های مفهومی و طراحی مدل نظری را فراهم می‌سازد و داده‌ها از طریق مطالعه اسنادی و تحلیل متون گردآوری شده‌اند. تحلیل داده‌ها در سه مرحله انجام گرفت: ۱. استخراج مؤلفه‌های کلیدی هر مکتب نظری-فکری؛ ۲. مقایسه تطبیقی این مؤلفه‌ها با اندیشه شریعتی؛ ۳. طراحی جدول تطبیقی و مدل مفهومی برای تبیین مسیر توسعه پایدار. برای افزایش اعتبار پژوهش، از منابع اصلی نظریه‌پردازان و آثار معتبر دانشگاهی استفاده شد. همچنین تحلیل‌ها با استناد مستقیم به متون شریعتی و تطبیق با نظریه‌های معاصر توسعه، از منظر فرهنگی، اجتماعی و دینی اعتبارسنجی شدند. تنوع منابع، انسجام مفهومی و تطابق با سنت انتقادی، روایی پژوهش را تقویت کردند. برای اعتبارسنجی ابزار پژوهش، جدول امتیازدهی مؤلفه‌های نظری توسط دو استاد حوزه جامعه‌شناسی توسعه و اندیشه اسلامی مورد بررسی قرار گرفت و اعتبار روایی آن تأیید شد.

یافته‌های تحقیق

توسعه در اندیشه علی شریعتی

از دیدگاه شریعتی، توسعه مفهومی صرفاً اقتصادی یا فنی نیست، بلکه فرایندی متعالی است که در بستر یک مکتب فکری روشن، اندیشه‌ورزی عمیق و برنامه‌ای دقیق شکل می‌گیرد. او با نقد دموکراسی‌های مصرف‌گرا، از «دموکراسی متعهد» سخن می‌گوید؛ نوعی حاکمیت که هدفش صرفاً جلب رضایت لحظه‌ای مردم نیست، بلکه مأموریت دارد جامعه را دگرگون کند: از زبان و فرهنگ گرفته تا روابط اجتماعی و سطح زندگی. این دموکراسی در چارچوب یک مکتب فکری تعریف می‌شود و به دنبال رشد آگاهی، تغییر بینش و ساختن جامعه‌ای نو است، نه صرفاً تأمین خواسته‌های موجود (شریعتی، ۱۳۸۸: ۲۰۰).

اندیشه‌ورزی، نقطه آغاز توسعه

برای درک توسعه از منظر شریعتی، نخستین گام توجه به جایگاه اندیشه و اندیشه‌ورزی است. او در تعریف «امت»، مهم‌ترین تفاوت آن با مفاهیمی مانند قبیله، طایفه یا توده را در «همفکری» می‌داند. به باور شریعتی، «عالی‌ترین و مقدس‌ترین پیوندها، پیوند همفکری و هم‌اعتقادی است... نزدیک‌ترین و خویشاوندترین کسان من، کسانی هستند که مثل من می‌اندیشند و ایمانی هم‌رنگ من دارند» (شریعتی، ۱۳۸۸: ۷۳). در این چارچوب، اندیشه نه فقط ابزار شناخت، بلکه مبنای پیوند اجتماعی و شکل‌گیری امت است. امت، به‌عنوان نخستین مؤلفه در شکل‌گیری جامعه توسعه‌محور، بر پایه اشتراک فکری و هدف‌گذاری مشترک بنا می‌شود. این نگاه با دیدگاه جامعه‌شناسانی مانند فرانسوا پرو نیز هم‌راستا است. او چهار عامل محرک توسعه را «جمعیت، نوآوری، تسلط اقتصادی و دینامیسم اجتماعی» می‌داند (خانی و نصراللهی، ۱۳۹۲). شریعتی بالاترین سطح اجتماع انسانی را مجموعه‌ای از افراد می‌داند که در ویژگی‌های زیر اشتراک دارند: ۱. اشتراک در هدف و قبله؛ ۲. حرکت جمعی به سوی آن هدف؛ ۳. نیاز به رهبری و هدایت مشترک؛ ۴. باور به کمال به‌عنوان غایت زندگی؛ ۵. وجود امام یا رهبر هدایت‌گر؛ ۶. اعتقاد به پیشرفت و تحول روابط فکری و اجتماعی؛ ۷. تعصب و پشتکار در مسیر تحقق هدف؛ ۸. اندیشه‌ورزی به‌عنوان نقطه متعالی اشتراک؛ ۹. عمل‌گرایی به‌مثابه تحقق عینی اندیشه‌ها (شریعتی، سخنرانی «امت و امامت»).

از اندیشه بالقوه تا کنش بالفعل

شریعتی میان اندیشه صرف و تحقق عملی آن تمایز قائل است. او می‌نویسد: «من چنین می‌اندیشم، من این عقیده را دارم... مفاهیمی ذهنی و پوچ‌اند، مگر آنکه در عمل تحقق یابند. همفکری، تا زمانی که به کنش منتهی نشود، وجودی بالقوه و فلسفی دارد و هنوز به وجود بالفعل عینی نرسیده است» (شریعتی، ۱۳۸۸: ۷۴-۷۳). در این نگاه، توسعه پایدار زمانی معنا می‌یابد که اندیشه به کنش اجتماعی، اصلاح ساختارها و تغییر بنیادین منجر شود. همفکری، اگر در عمل تجلی نیابد، نمی‌تواند مبنای قضاوت یا تحول باشد.

توسعه به مثابه کمال

شریعتی توسعه را در معنای کمال تعریف می‌کند. مفهومی متعالی که در آن، اندیشه و عمل مانند دو بال یک عقاب بلندپرواز عمل می‌کنند. او تأکید دارد که «اندیشه بدون عمل و عمل بدون اندیشه» هر دو ناقص اند و نمی‌توانند جامعه را به سوی تعالی سوق دهند. این عقاب فقط زمانی به اوج آسمان کمال پرواز می‌کند که هر دو بال اندیشه و عمل، هم‌سطح، هم‌وزن و هماهنگ باشند. در این چارچوب، توسعه نه صرفاً برنامه‌ریزی اقتصادی، بلکه فرایندی اخلاقی، فرهنگی و اجتماعی است که با اندیشه‌ورزی آغاز می‌شود، با کنش اجتماعی تداوم می‌یابد و در نهایت به کمال انسانی و اجتماعی منتهی می‌شود.

آگاهی نقادانه و رهایی‌بخش

در اندیشه شریعتی، رهایی مفهومی صرفاً سیاسی یا اقتصادی نیست، بلکه فرایندی چندلایه و استعلایی است که از شناخت اسارت آغاز و به خودآگاهی کامل منتهی می‌شود. شریعتی با نقد ساختارهای سلطه‌گرای سنتی و مدرن، از «استحمار» به عنوان اغفال اندیشه‌ها از انسان بودن و زیستن مستقل یاد می‌کند؛ وضعیتی که مانع شکل‌گیری سوژه آزاد و مسئول می‌شود. احسان شریعتی، در تفسیر این بینش، رهایی را نیازمند مشارکت فعال سوژه در نوعی «پراکسیس معنوی عاشقانه یا عارفانه» می‌داند. نخستین گام در این مسیر، شناخت اشکال متنوع اسارت است. از ولایت قهری والدین تا سلطه سیاسی، استثمار اقتصادی و استحمار فرهنگی-اجتماعی، چه در قالب سنت دینی و چه عرف اجتماعی (قطبی، ۱۴۰۳).

شریعتی، با الهام از فرانتس فانون، در جستجوی «انسانیتی نو، با پوستی به رنگ دیگر» است؛ انسانی که از بیگانگی (الیناسیون) رها شده و به بازیافت ذات خویش نائل آمده باشد. در این چارچوب، آزادی نخستین مالکیت ذاتی انسان است؛ همان چیزی که خویشتن او را می‌سازد. خودآگاهی به معنای بازپس‌گیری این مالکیت غصب‌شده و تصاحب مجدد آن است.

در انسان‌شناسی اگزیستانسیال-توحیدی شریعتی، انسان موجودی آزاد و انتخاب‌گر است؛ پلی میان حیوان و ابرانسان، یا به تعبیر او، میان طبیعت و خدا. بدون آزادی، نه مسئولیتی متوجه انسان است و نه کرامتی. عظمت انسان در همین شکنندگی وجدان او است. شریعتی در تحلیل روان‌شناختی خود، سه نیروی نفع، ترس و جهل را محرک‌های بنیادین رفتار انسان می‌داند؛ نیروهایی که در سطح اجتماعی، ساختار سه‌وجهی زر، زور و تزویر را شکل می‌دهند. انسان در این ساختار، در زندانی چهارضلعی گرفتار است: زندان‌های طبیعی، تاریخی، اجتماعی و روان‌شناختی. زندگی حقیقی او فقط در مبارزه‌ای استعلایی و مستمر برای فرارفتن از این تناهای تبلور می‌یابد.

رهایی در این معنا نه صرفاً خروج از سلطه، بلکه مشارکت فعال در فرایند خودآگاهی است. این مشارکت، به تعبیر احسان شریعتی، نوعی پراکسیس معنوی عاشقانه یا عارفانه است. در این مسیر، شریعتی بر آگاهی نقادانه تأکید دارد. آگاهی‌ای که بر پایه یادگرفتن و یاددادن و برآمده از درد، عشق و عمل است. این آگاهی، قدرت رهایی‌بخشی دارد؛ نه فقط برای فرد، بلکه برای جامعه‌ای که در بند ساختارهای سلطه‌گرانه گرفتار آمده است.

ائتلاف نقادانه و عدالت اجتماعی

توسعه پایدار بدون شکل‌گیری یک ائتلاف نقادانه و راهبردی میان نیروهای اجتماعی ممکن نیست. این ائتلاف بر پایه آگاهی انتقادی، کنش جمعی و رهبری متعهد شکل می‌گیرد و هدف آن، دستیابی به عدالت اجتماعی و رهایی از ساختارهای سلطه‌گرانه است. شریعتی در آثار خود، با الهام از قرآن، تأکید می‌کند که نخست باید انسان متفکر و معتقد ساخته شود، سپس جامعه انسانی و زندگی متحول شود (شریعتی، ۱۳۸۸: ۲۶). این نگاه با دیدگاه پائولو فریره (۱۹۷۲) در کتاب آموزش ستم‌دیدگان هم‌راستا است؛ جایی که آموزش انتقادی

به‌مثابه تحلیل قدرت و ساختارهای اجتماعی تعریف می‌شود. فریره آموزش را از کلاس درس جدا نمی‌داند، بلکه آن را در متن زندگی روزمره، در مکان‌هایی که مردم با امید، ترس، خشم یا اشتیاق سخن می‌گویند، معنا می‌کند (Hope & Timmel, 1984). او معتقد است آموزش و توسعه باید از مسائل واقعی مردم آغاز شود تا به آگاهی نقادانه منجر شود؛ آگاهی‌ای که نقطه مقابل «فرهنگ سکوت» است و توان رهایی‌بخشی دارد (Ledwith, 2011: 127-128).

شریعتی نیز با نقد تمدن غرب، از آسیب‌هایی مانند الیناسیون، تجدد سطحی، ماشینیسم، خودتحقیری و تفرقه یاد می‌کند و راه علاج را در «بازگشت به خویشتن» می‌داند. او هشدار می‌دهد که اگر بخواهند جامعه‌ای را از رشد بازدارند، کافی است امکان تولید فکری را از نسل‌های آن بگیرند؛ زیرا پیش از هر کارخانه، باید ذهنی روشن و انسانی بیدار وجود داشته باشد. در این چارچوب، شریعتی جامعه امروز را زیر سلطه نظم ماشینی، سرمایه‌داری و مصرف‌گرایی می‌بیند؛ نظمی که انسان را در قالبی تنگ و تحمیلی قرار می‌دهد و او را از «من حقیقی» خویش دور می‌سازد. انسان در این وضعیت، ابزار کار، پول، قدرت و احساسات تحریف‌شده را جای خویشتن می‌نشاند و به تدریج خود را گم می‌کند.

مارگارت لدویت، در کتاب نگرشی انتقادی به توسعه جماعت‌محور، به نقل از ویلکینسون و پیکت (۲۰۰۹) می‌نویسد که بهبود کیفیت زندگی دیگر وابسته به رشد اقتصادی نیست، بلکه به رابطه‌های اجتماعی و جماعت بستگی دارد. نابرابری‌های عظیم، سرچشمه مشکلات اجتماعی‌اند و موجب سستی زندگی جمعی، کاهش اعتماد و افزایش خشونت می‌شوند (لدویت، ۱۳۹۷). لدویت در تعریف «اتتلاف نقادانه»، آن را نوعی اتتلاف راهبردی می‌داند که با گذشتن از تفاوت‌ها، بر پایه توان تجمیع‌شده عاملان گوناگون در کنش دسته‌جمعی برای دستیابی به عدالت اجتماعی شکل می‌گیرد. آن مفهوم، در اندیشه شریعتی با پویایی و حرکت افراد جامعه که دارای اندیشه مشترک، آرمان متعالی، و رهبری واحد هستند، معنا می‌یابد. وجه تمایز شریعتی با فریره، در تأکید او بر نقش رهبری و امامت در شکل‌گیری اتتلاف نقادانه است. شریعتی معتقد است حرکت جامعه به سوی عدالت اجتماعی نیازمند رهبری شایسته‌ای است که بتواند آگاهی، ایمان و کنش جمعی را در مسیر رهایی سازمان‌دهی کند.

رهبری خردمندانه و جهت‌دهی متعالی

در اندیشه شریعتی، توسعه پایدار فقط زمانی محقق می‌شود که جامعه از طریق آگاهی‌بخشی، خردمندی و کنش جمعی به سمت هدفی متعالی سوق داده شود. این مسیر نیازمند رهبری‌ای خردمند، شایسته و الهام‌بخش است؛ رهبری‌ای که بتواند امت آگاه را از تاریکی‌های تاریخ، استبدادزدگی و ساختارهای استعماری و استعمارگرانه عبور دهد و به سوی کمال انسانی و اجتماعی هدایت کند. شریعتی انسان مدرن را مسافر و مهاجر می‌نامد. موجودی که ابزار حرکت دارد، اما راهنما ندارد. توان رفتن دارد، اما دانایی رفتن را از دست داده است. این پریشانی به‌زعم او ناشی از نبود «راند»، «نمونه»، و «پیشوایی» است که بتواند مسیر را نشان دهد و الگو باشد (شریعتی، ۱۳۵۴: ۱۰۶). در این چارچوب، امامت نه صرفاً یک مقام سیاسی، بلکه فلسفه‌ای برای جهت‌دهی جامعه براساس پیشرفت، تغییر و تکامل است. امام با اندیشه، گفتار و سبک زندگی‌اش، مسیر رشد را نشان می‌دهد و انسان‌ها را از گم‌گشتگی و سرنوشت گوسفندوار مصون می‌دارد (همان: ۵۰). او نه فقط در یک بعد یا زمان خاص، بلکه در همه ابعاد انسانی، نمونه‌ای زنده و جاوید از انسان ایدئال است. شریعتی تأکید دارد که دین در نگاه او، مدینه فاضله‌ای خیالی نیست، بلکه مکتبی است که می‌تواند بر زمین تحقق یابد. امام تجسم فضائل انسانی است: از آگاهی و اختیار تا مسئولیت، زیبایی، رشد و آفرینندگی. او نشان می‌دهد انسان می‌تواند جانشین خدا در طبیعت باشد اگر خود را بشناسد، بسازد و در مسیر کمال حرکت کند (همان: ۱۲۳-۱۲۴).

دولت متعهد و دموکراسی هدایت‌شده (ساختار سیاسی در خدمت آگاهی، عدالت و کمال)

شریعتی معتقد است توسعه پایدار بدون وجود یک دولت متعهد و رهبری خردمندانه امکان‌پذیر نیست. دولت، به‌عنوان ساختار سیاسی جامعه، باید نه صرفاً بر پایه رأی عمومی، بلکه براساس برنامه‌ای متعالی برای ارتقای بینش، فرهنگ و سطح زندگی مردم عمل کند. شریعتی دموکراسی را به دو گونه تقسیم می‌کند: دموکراسی آزاد که صرفاً بر رأی مردم تکیه دارد و دموکراسی متعهد که با هدف دگرگونی آگاهانه جامعه، زبان، فرهنگ و روابط اجتماعی شکل می‌گیرد (شریعتی، ۱۳۵۴: ۲۰۲-۲۰۰). این نگاه با تحلیل‌های جامعه‌شناسانی مانند گیدنز و تی. اچ. مارشال نیز هم‌راستا است. گیدنز دولت را نهادی می‌داند که با اقتدار قانونی و توان اعمال قدرت، بر قلمروی مشخص حکومت می‌کند (گیدنز، ۱۳۷۸). مارشال نیز سه سطح از حقوق شهروندی را برمی‌شمارد: مدنی، سیاسی و اجتماعی که در کنار هم، بنیان مشارکت و عدالت را شکل می‌دهند. شریعتی اما فراتر از این سطوح، بر نقش رهبری شایسته در هدایت این دولت تأکید دارد. از دیدگاه او، دولت متعهد باید مردم را از طریق آگاهی نقادانه، آموزش مستمر و سازمان‌دهی فرهنگی به سطحی از خردورزی برساند که بتواند انتخاب‌های آگاهانه داشته باشند. این فرایند نیازمند رهبری‌ای است که نه تنها دانش و تخصص، بلکه عشق بی‌قید به خدمت و تعهد به تعالی یکایک افراد جامعه را در قلبش بپروراند. در این چارچوب، دولت متعهد مانند قطاری است که جامعه را در مسیر پرفرازونشیب توسعه، عدالت و کمال هدایت می‌کند. این دولت، با استقرار نهادهای فرهنگی نقادانه، ایجاد سازوکارهای پایدار و حمایت از روشنفکران و نخبگان، بستر دگرگونی اجتماعی را فراهم می‌سازد. دموکراسی متعهد، نه تنها در تغییر نگرش‌ها و باورها، بلکه در ساختارهای توسعه‌ای جامعه نیز تجلی می‌یابد و به‌عنوان آرمانی متعالی، از نسلی به نسل دیگر منتقل می‌شود.

روشنفکر مسئول و بیدارگر اجتماعی

از دید او روشنفکر نه فیلسوف است، نه دانشمند، نه هنرمند، بلکه انسانی خودآگاه، متعهد و دارای جهت‌گیری اجتماعی است. او نبض زمان را در دست دارد، زبان مردم را می‌فهمد و با دل و جان درگیر مسائل جامعه خویش است. روشنفکر نه رهبر سیاسی، بلکه بیدارگر اجتماعی است؛ کسی که با آگاهی انتقادی، مردم را از بندهای جهل، خرافه و سلطه رها می‌سازد. شریعتی روشنفکر را در دو حیثیت سلبی و ایجابی تعریف می‌کند. در حیثیت سلبی، روشنفکر الزامی به تخصص علمی ندارد، بلکه تعهد انسانی و اجتماعی او است که نقش تعیین‌کننده دارد. در حیثیت ایجابی، روشنفکر باید واجد ویژگی‌هایی باشد که او را به نیرویی تحول‌ساز بدل می‌کند:

- آگاهی و تعهد اجتماعی: روشنفکر با جامعه پیوندی عمیق دارد و در برابر آن احساس مسئولیت می‌کند؛
  - ارتباط مستقیم با جامعه: او باید جامعه‌اش را از نزدیک بشناسد: از تاریخ و فرهنگ تا نهادها و حساسیت‌های قومی؛
  - شناخت فرهنگ و مذهب اسلامی: نقد مذهب باید از درون فرهنگ و با مسئولیت باشد، نه با انکار سطحی؛
  - تحلیل منطقی و مستقل: روشنفکر با منطق خود می‌اندیشد، نه با تقلید؛
  - بینش انتقادی: او منتقد وضع موجود و جویای وضع مطلوب است؛
  - رهبری پیامبرانه: مانند پیامبران با زبان مردم سخن می‌گوید و آنان را بیدار می‌سازد؛
  - تعهد انسانی فراتر از قوم و طبقه: روشنفکر به انسانیت متعهد است، نه به منافع خاص؛
  - پایه‌های نظری روشن: مبارزه‌اش براساس اصولی مانند آزادی، عدالت، و برابری است.
- در این چارچوب، روشنفکر مسئول در توسعه فرهنگی که مهم‌ترین بخش توسعه پایدار است، نقشی کلیدی ایفا می‌کند. او پلی است میان آگاهی نقادانه و کنش اجتماعی و صدای وجدان بیدار جامعه در مسیر رهایی و کمال و هدایت منابع و امکانات به سمت اقتصادی برگرفته از معنویت و احترام به هستی.

هستی‌شناسی معناگرا (توسعه به‌مثابه بازسازی رابطه انسان و هستی)

هستی نه صرفاً مجموعه‌ای از پدیده‌های طبیعی، بلکه عرصه‌ای برای تحقق معنا و مسئولیت انسانی است. او با نقد نگاه ابزاری به طبیعت، توسعه را فرایندی می‌داند که باید به بازسازی رابطه انسان با هستی منجر شود. در این نگاه، طبیعت نه منبعی برای بهره‌برداری، بلکه بستری برای زیست معنا و تعهد است (شریعتی، ۱۳۵۶: ۲۳). شریعتی با الهام از سنت عرفانی و نگاه اگزیستانسیالیستی، هستی را محل آزمون انسان می‌داند؛ جایی که انسان باید با انتخاب، مسئولیت و آگاهی، معنا بیافریند. توسعه پایدار در این چارچوب، مستلزم بازگشت به رابطه‌ای اخلاقی و معنوی با طبیعت است، نه تسلط و مصرف‌گرایی.

انسان‌شناسی مسئولانه (انسان به‌مثابه حامل تاریخ و تعهد)

انسان موجودی تاریخی، انتخاب‌گر و مسئول است. او با نقد انسان‌زدایی در توسعه مدرن، بر بازگشت به خویش‌تن تأکید می‌کند. انسان در نگاه شریعتی نه موجودی منفعل، بلکه کنشگری است که باید نقش تاریخی خود را در مسیر رهایی ایفا کند. توسعه پایدار در این چارچوب، به معنای بیداری انسان و پذیرش مسئولیت در برابر خود، جامعه و هستی است. شریعتی با طرح مفهوم «خودسازی انقلابی»، توسعه را فرایندی درونی و اخلاقی می‌داند که از فرد آغاز می‌شود و به تحول اجتماعی می‌انجامد.

اخلاق توسعه

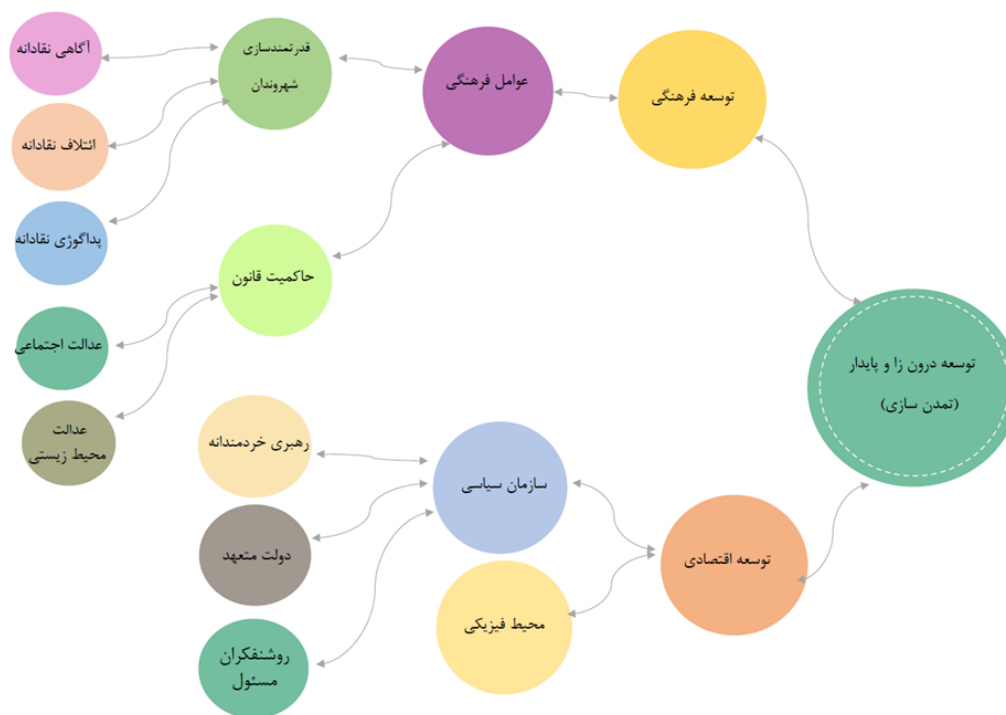
شریعتی توسعه را بدون اخلاق، انحرافی مدرن می‌داند. او با نقد توسعه‌گرایی سکولار، بر مفاهیمی مانند تعهد، شهادت و زیست‌معنا تأکید دارد. در آثار فاطمه فاطمه است، حسین وارث آدم و مسئولیت روشنفکر، اخلاق به‌عنوان جوهره توسعه پایدار معرفی می‌شود (شریعتی، ۱۳۵۴: ۱۰۵). توسعه پایدار در این نگاه، مستلزم تعهد فردی، مسئولیت اجتماعی و معناگرایی زیستی است. شریعتی با طرح مفهوم شهادت، توسعه را به زیستی پیوند می‌زند که در آن، انسان حاضر است برای معنا، عدالت و رهایی از خود بگذرد و تحقق این از خودگذشتگی و «دیگری را دیدن» نیازمند وجود و بسترسازی همه آن مؤلفه‌هایی است که ذکر شد.

جدول ۲. محورهای مفهومی دیدگاه‌های توسعه شریعتی

ارتباط با مکاتب نظری	محور مفهومی	منبع استخراج شده (کتاب / سخنرانی)
پداگوژی انتقادی	رهبری آرمانی، امت آگاه، کنش جمعی	امت و امامت
وابستگی، توسعه پایدار	خودباوری فرهنگی، بازگشت به خویش‌تن	بازگشت به خویش‌تن
مکتب انتقادی و توسعه پایدار	عدالت اجتماعی، نقد ساختار سلطه	تشیع صفوی و تشیع علوی
پداگوژی انتقادی، توسعه پایدار	آگاهی تاریخی و رهایی از فرهنگ سکوت	اسلام‌شناسی
مکتب انتقادی و توسعه	نقد ایدئولوژی، پالایش فرهنگی و بازسازی حافظه جمعی	مذهب علیه مذهب
وابستگی و توسعه پایدار	مقاومت، عدالت، رهایی تاریخی	حسین وارث آدم
مکتب انتقادی، پداگوژی جماعت‌محور	مسئولیت روشنفکر، کنش اجتماعی	چه باید کرد؟
نوگرایی، وابستگی	تحلیل تاریخی توسعه، نقد مدرنیته	تاریخ تمدن
مکتب انتقادی	روش‌شناسی انتقادی، تحلیل ایدئولوژی	نقد و شناخت
نوگرایی، مکتب انتقادی	تلفیق سنت‌های اصیل با فناوری روز	بازگشت به خویش‌تن، اسلام‌شناسی
پداگوژی انتقادی، مکتب انتقادی	آموزش رهایی‌بخش و کنش جمعی	چه باید کرد، اسلام‌شناسی
وابستگی، مکتب انتقادی	توسعه به‌مثابه رسالت انسانی	امت و امامت، مذهب علیه مذهب

جدول ۳. عناصر و شاخص‌های توسعه در دیدگاه‌های شریعی

منبع استخراج شده کتاب / سخنرانی	محورهای مفهومی	مؤلفه‌های کلیدی
مسئولیت روشنفکر، امت و امامت، بازگشت به خویشتن، اسلام‌شناسی، حسین وارث آدم	اندیشه‌ورزی و آگاهی	آگاهی نقادانه
امت و امامت، مسئولیت روشنفکر، بازگشت به خویشتن	رهبری و امامت	رهبری خردمندانه
امت و امامت، مسئولیت روشنفکر، بازگشت به خویشتن	دولت متعهد	دولت متعهد
امت و امامت، مسئولیت روشنفکر، بازگشت به خویشتن، اسلام‌شناسی، حسین وارث آدم، مجموعه آثار	عدالت	عدالت اجتماعی عدالت محیط زیستی
امت و امامت، مسئولیت روشنفکر، بازگشت به خویشتن، اسلام‌شناسی، حسین وارث آدم، مجموعه آثار	روشنفکران	روشنفکران مسئول
امت و امامت، مسئولیت روشنفکر، بازگشت به خویشتن، اسلام‌شناسی، حسین وارث آدم، مجموعه آثار	توسعه، سعادت و کمال	توسعه درون‌زا و پایدار (تمدن‌ساز)
امت و امامت، مسئولیت روشنفکر، بازگشت به خویشتن، اسلام‌شناسی، حسین وارث آدم، فاطمه فاطمه است	پیشرفت، نقد غرب‌زدگی، امت	توسعه اقتصادی توسعه فرهنگی
امت و امامت، مسئولیت روشنفکر، بازگشت به خویشتن، اسلام‌شناسی، حسین وارث آدم	عمل / کردار	توانمندسازی مردم
امت و امامت، مسئولیت روشنفکر، بازگشت به خویشتن، اسلام‌شناسی، حسین وارث آدم، فاطمه فاطمه است	ائتلاف شهروندان، اتحاد و مردم	ائتلاف نقادانه
امت و امامت، مسئولیت روشنفکر، بازگشت به خویشتن، اسلام‌شناسی، حسین وارث آدم، فاطمه فاطمه است	گفت‌و شنود	گفت‌گوی نقادانه
امت و امامت، مسئولیت روشنفکر، بازگشت به خویشتن، اسلام‌شناسی، حسین وارث آدم	آموزش و پرورش	پداگوژی نقادانه
امت و امامت، مسئولیت روشنفکر، بازگشت به خویشتن، اسلام‌شناسی، حسین وارث آدم	نقادی و روحیه انتقادی	تفکر انتقادی
امت و امامت، مسئولیت روشنفکر، بازگشت به خویشتن، اسلام‌شناسی، حسین وارث آدم	نهاد اجرایی ساختار قدرت	سازمان سیاسی
امت و امامت، مسئولیت روشنفکر، بازگشت به خویشتن، اسلام‌شناسی، حسین وارث آدم	دعوت به زیست‌معنا، خوداتکایی و عدالت اجتماعی	محیط فیزیکی
امت و امامت، مسئولیت روشنفکر، بازگشت به خویشتن، اسلام‌شناسی، حسین وارث آدم	امام قانون‌گذار اخلاقی، بازسازی قانون براساس مسئولیت اجتماعی، تمایز میان قانون الهی و سلطه‌گر	حاکمیت قانون

شکل ۱. مدل استخراج‌شده (منبع: نگارندگان)

بحث و نتیجه‌گیری

بررسی آثار و سخنرانی‌های شریعتی نشان می‌دهد نگرش توسعه‌محور او در قالب مفهوم «کمال انسانی» شکل می‌گیرد. کمالی که نه تنها فردی، بلکه اجتماعی، تاریخی و الهی است. از دیدگاه شریعتی، جامعه سالم و انقلابی، جامعه‌ای پویا در حال حرکت و رها از ایستایی و تقلید است. توسعه مطلوب از منظر او توسعه‌ای درون‌زا و برخاسته از توانمندسازی انسان، دانش‌افزایی اندیشمندان داخلی و بهره‌گیری خردمندانه از امکانات بومی در بستر شناخت دقیق محیط فیزیکی و اجتماعی است. این مدل توسعه بر پایه دو بعد اساسی شکل می‌گیرد: توسعه فرهنگی-معنوی و توسعه اقتصادی. رابطه دیالکتیک این دو بعد، مسیر تکامل تدریجی و پایدار جامعه را رقم می‌زند. مسیری که از اندیشه روشنفکران مسئول آغاز می‌شود، در بستر گفتگوی نقادانه و اندیشه‌ورزی اجتماعی گسترش می‌یابد و با رهبری عالم و متعهد (امام) به‌عنوان رئیس دولت متعهد، به سازمان‌دهی خردمندانه جامعه منتهی می‌شود. در این فرایند، آگاهی نقادانه به‌مثابه نیروی محرکه موجب شکل‌گیری ائتلاف نقادانه گروه‌های اجتماعی می‌شود؛ ائتلافی که بر پایه پداگوزی نقادانه و آموزش رهایی‌بخش، امت آگاه و متعهد را می‌سازد. این امت نه تنها مخاطب توسعه، بلکه عامل آن است. عاملی که با «ساختن و پرداختن» جامعه، به توسعه همه‌جانبه دست می‌یابد. شریعتی توسعه را مرهون رشد معنوی و توانمندسازی امت می‌داند و موفق‌ترین شیوه توسعه اقتصادی را تولید بومی مبتنی بر فناوری بومی معرفی می‌کند. در این میان، نقش روشنفکر مسئول به‌عنوان حلقه اتصال میان آگاهی، نقد، آموزش و سازمان سیاسی، حیاتی و تعیین‌کننده است. درنهایت، توسعه در اندیشه شریعتی نه تقلید از مدل‌های وارداتی، بلکه بازخوانی انتقادی سنت و تجدد و ساختن مسیر سوم است: مسیر گفت‌وگوی نقادانه، سازمان سیاسی متعهد، و امت‌سازی آگاهانه. این توسعه برخاسته از درون جامعه و در خدمت رهایی انسان است و با احترام به انسان و طبیعت، توسعه پایدار را رقم می‌زند.

ملاحظات اخلاقی

مشارکت نویسندگان

همه نویسندگان به طور مساوی در مفهوم‌سازی مقاله و نگارش پیش‌نویس‌های اولیه و بعدی آن مشارکت داشتند.

اخلاق پژوهش

نویسندگان اصول اخلاقی را در انجام و انتشار این پژوهش علمی رعایت نموده‌اند و این موضوع مورد تأیید همه آنهاست.

بیانیه دسترسی به داده‌ها

داده‌های پژوهش حاضر از طریق درخواست از نویسندگان قابل دسترسی است.

حمایت مالی

در نگارش این پژوهش هیچ کمک مالی از سازمان‌های دولتی، عمومی، تجاری یا غیرانتفاعی دریافت نشده است.

تعارض منافع

نویسندگان اعلام می‌دارند که در این مطالعه هیچ گونه تعارض منافی وجود ندارد و تمام نویسندگان مقاله را خوانده و با انتشار آن موافقت کرده‌اند.

بیانیه استفاده از هوش مصنوعی مولد

نویسندگان از هیچ ابزار هوش مصنوعی در تولید محتوا و نگارش مقاله استفاده نکرده‌اند.

سپاسگزاری

از داوران محترم به خاطر ارائه نظرهای ساختاری و علمی سپاسگزاری می‌شود.

منابع

- جهانی‌نسب، ناهید (۱۳۷۶). بررسی توسعه فرهنگی در آرا و اندیشه‌های دکتر علی شریعتی. پایان‌نامه کارشناسی ارشد. دانشگاه اصفهان.
- شریعتی، علی (۱۳۸۸). مجموعه آثار. چاپ اول. تهران: آزمون.
- شریعتی، علی (۱۳۵۴). امت و امامت. چاپ اول. تهران: حسینیه ارشاد.
- گیدنز، آنتونی (۱۳۷۸). جامعه‌شناسی. ترجمه منوچهر صبوری. چاپ بیست‌وسوم. تهران: نشرنی.
- لدویت، مارگارت (۱۳۹۷). نگرشی انتقادی به توسعه جماعت‌محور. ترجمه منیژه نجم عراقی. چاپ اول. تهران: نشرنی.
- جمشیدیها، غلامرضا و نوذری، حمزه (۱۳۹۰). الگوی پیشرفت اسلامی ایرانی از منظر شریعتی. نظریه‌های اجتماعی متفکران مسلمان، ۱(۱)، ۳۰-۴۵. <https://doi.org/10.22059/jstmt.2025.401274.1821>
- رشیدی، احمد و دوست محمدی، حسین (۱۳۹۸). تحلیل ساختار سه وجهی اندیشه‌های دکتر علی شریعتی. فصلنامه سیاست، ۴۹(۳)، ۶۶۴-۶۴۵.
- ۱۰.22059/jpq.2019.226840.1007012
- رفیعی، محمدحسین (۱۳۸۳). شریعتی؛ الگوی آرمانی توسعه و تجلی آن در قانون اساسی سال ۱۳۵۸. ماهنامه چشم‌انداز ایران.
- زائری، محمدرضا (۱۳۹۳). تحلیل ابعاد معرفتی جامعه توحیدی در اندیشه دکتر علی شریعتی. پایگاه انسان‌شناسی و علوم اجتماعی.
- سلیمی، حسین (۱۳۹۱). آغاز و انجام نظریه وابستگی. فصلنامه علوم اجتماعی، ۱۹(۵۶)، ۲۰۴-۱۶۶.
- خانی، ریحانه و نصراللهی، زهرا (۱۳۹۲). تأثیر رشد جمعیت بر نوآوری در ایران و کشورهای منتخب در حال توسعه. فصلنامه سیاست‌های راهبردی و کلان، ۱(۴)، ۸۷-۱۰۶.
- قمی اوپلی، محمد (۱۳۹۶). بررسی و نقد دیدگاه‌های سید حسین نصر درباره علوم اسلامی، دوفصلنامه علمی و تخصصی دین پژوهی، ۳(۶)، ۱-۲۶.
- گرچی، ابراهیم و مدنی، شیما (۱۳۸۳). بررسی و ارزیابی سیر تحول مکتب کلاسیک به نئو کلاسیک، مجله تحقیقات اقتصادی، ۷۰(۷)، ۶۷-۳۱.
- نوذری، حمزه (۱۳۹۴). نقد و بررسی آرا و اندیشه‌های متفکران مسلمان درباره رابطه میان دین و توسعه به منظور تبیین الگوی اسلامی ایرانی پیشرفت (مورد مطالعه: نصر، ملکیان و شریعتی). پژوهشنامه اندیشه دینی و علوم سیاسی اسلامی (ایوپا)، ۳(۶)، ۱۰۹-۱۳۲.

References

- Ahmad, F. (n.d.). *Islamic perspective on sustainable development*. Retrieved September 18, 2025, from <https://www.academia.edu>
- Bsoul, L., Omer, A., Kucukalic, L., & Archbold, R. H. (2022). Islam's perspective on environmental sustainability: A conceptual analysis. *Social Sciences*, 11(6), 228. <https://doi.org/10.3390/socsci11060228>
- Dangor, S. (2023). Sustainable development: Islamic perspectives and implementation. *Al-Wasatiyyah Journal of Moderate Islam*.
- Davari Ardakani, R. (2017). Shariati's thought is dynamic due to its depth: Underdevelopment as being outside historical time. *ATNA – Analytical Media of Allameh Tabataba'i University*. Retrieved October 23, 2025, from <https://atna.atu.ac.ir/000dyV>
- Emas, R. (2015). *The concept of sustainable development: Definition and defining principles*. <https://sdgs.un.org/sites/default/files/documents/5839GSDR%202015SDconceptdefinitonrev.pdf>
- Foran, J. (2022). *Fragile resistance: The history of social transformations in Iran* (A. Tadayyon, Trans., 21st ed.). Tehran: Rasa Cultural Services Institute.
- Freire, P. (1985). *Pedagogy of the oppressed*. Continuum.
- Furan, J. (2022). *Fragile resistance: The history of social developments in Iran* (A. Tadin, Trans., 21st ed.). Tehran: Rasa Cultural Services Institute.
- Ghotbi, M. (2024). *Anthropological analysis of liberating thought in Shariati's philosophy*. Tehran: Andisheh Publishing.
- Giddens, A. (2006). *Sociology* (5th ed.). Polity Press.
- Hope, A., & Timmel, S. (1984). *Training for transformation: A handbook for community workers*. Mambo Press.
- Jahani-Nasab, N. (1997). *A study of cultural development in the thoughts of Ali Shariati* (University of Isfahan).
- Jamshidiha, G., & Nozari, H. (2011). The Islamic-Iranian development model from Shariati's perspective. *Biannual Journal of Social Theories of Muslim Thinkers*, 1(1), 30–45.
- Kakar, B. S., & Leghari, R. (2022). The Sustainable Development Goals (SDGs) and Islam. *UNDP Balochistan*.
- Khani, R., & Nasrollahi, Z. (2013). The impact of population growth on innovation in Iran and selected developing countries. *Strategic and Macro Quarterly*, 1(4), 87–106.
- Khosropanah, A. (2003). Intellectualism and Dr. Shariati. *Center for the Great Islamic Encyclopedia*. Retrieved October 23, 2025, from <https://www.cgie.org.ir>
- Ledwith, M. (2011). *Community development: A critical approach*. Policy Press.
- Marshall, T. H. (1950). *Citizenship and social class*. Cambridge University Press.
- Mehdi-Nejad, S. R. (2020). A critical analysis of Dr. Shariati's view on ideological Islam vs. cultural Islam. *Biannual Journal of Religion*, 15, 170–189.
- Mensah, J., & Casadevall, S. R. (2019). Sustainable development: Meaning, history, principles, pillars, and implications. *Cogent Social Sciences*, 5(1), 1653531. <https://doi.org/10.1080/23311886.2019.1653531>
- Molaei, A. (2020). *Scholars of the Caucasus*. Dar al-Hadith Publishing.
- Mutallimov, D. (2019). *Religious relations of Azerbaijan with the Ottoman Empire, Russia, and Iran in the nineteenth century* (Doctoral dissertation, Uludağ University).
- Nabavi Razavi, S. M. (2017). *Religious reform thought in Iran: A historical introduction (Vol. 1)*. Shirazeh Ketab-e Ma.
- Nabavi Razavi, S. M. (2018). *Religious reform thought in Iran: A historical introduction (Vol. 2)*. Shirazeh Ketab-e Ma.
- Rafiei, M. H. (2004). Shariati: The ideal model of development and its reflection in the 1979 Constitution. *Iranian Outlook Monthly*.
- Rahimpour, H. (2009). Reformism and development? Or ideology and revolution? *Dr. Shariati Memorial*.
- Shabani Varki, B. (2004). Education and becoming human: Paulo Freire's critical theory. *Educational Innovations Quarterly*, 8(3).
- Shariati, A. (1975). *Ummah and Imamate*. Hosseiniyeh Ershad Publications.
- Shariati, A. (2009). *Collected works*. Azmoon Publishing.
- Smith, A. D. (2012). *Nationalism and modernism*. Sales Publications.
- Spannaus, N. (2016). The Ur-text of Jadidism. *Journal of the Economic and Social History of the Orient*, 59.
- Swietochowski, T. (2002). *Russian Azerbaijan (1905–1920)* (K. Firouzmand, Trans.). Shadegan Publications.
- Tavana, M. A. (2006). Islam and modernity in the thought of Sayyid Jamal al-Din Asadabadi. *Political Science Research*.
- Wilkinson, R., & Pickett, K. (2009). *The spirit level: Why more equal societies almost always do better*. Allen Lane.
- Zaman, A., & Qadir, J. (2018). Sustainable development viewed from the lens of Islam. *International Journal of Pluralism and Economics Education*, 9(1), 1–18. <https://doi.org/10.1504/IJPEE.2019.10019578>
- Zaeri, M. R. (2014). Epistemological dimensions of the monotheistic society in Dr. Ali Shariati's thought. *Anthropology and Social Sciences Portal*.